

Kontroll av underklassen

Väinö Helgesson

Försvarslöshetsbestämmelserna i Sverige innebar att icke besuttna vid risk av tvångsarbete måste binda sig vid årstjänst och härigenom erhålla laga försvar av sin husbonde. För de försumliga inrättades korrektionsanstalter och arbetskompanier vid pionjärkårer, men de felandes stora antal gjorde att kapaciteten ej förslog. Efter utredning och debatt under 1820-talet utsträcktes tjänstetvånget ytterligare i en förordning 1833, som efter stark kritik redan 1846 ersattes av en mildare stadga. Författarens punktundersökning av tillämpningen visar att för övrigt oförvitliga arbetslösa inte i någon större utsträckning drabbades av straffbestämmelserna, medan de som straffats för brott råkade ut för hårda följder. Väinö Helgesson, som tjänstgör på Riksarkivet, har behandlat försvarslöshetsfrågan 1825—1853 i sin licentiatavhandling, Historiska Institutionen, Uppsala Universitet.

Begreppet försvarslös försvann ur den svenska lagstiftningen när 1885 års lag om lösdriveri ersatte 1846 års stadga angående försvarslösa och till allmänt arbete förfallna personer. För förståelsen av de obesuttna samhällsgruppernas sociala och rättsliga situation i det tidigare svenska agrarsamhället synes det emellertid viktigt att försöka precisera målsättningen med och effekterna av försvarslöshetsbestämmelserna. Den historiska forskningen har hittills föga uppmärksammat frågan och även andra skäl än historiska kan tala för att den tas upp. Mycket av argumentationen kan kännas igen i dagens debatt i sociala frågor även om problemen och uttryckssätten är annorlunda.

Lagstiftningen vid 1800-talets början

Försvarslöshetsbestämmelserna, som går tillbaka till 1500-talets slut, kan kortfattat och schematiskt sägas ha inneburit att vissa personer enligt lag var förpliktigade att ta årstjänst hos andra, för att undgå rättsliga ingripanden från samhällets sida. Det gällde de sk försvarslösa som generellt karaktäriserades av kriterierna tjänstlöshet och medellöshet. Omfattningen av det antal som lagstiftningen varit riktad emot, liksom påföljden vid lagöverträdelser, har under olika tider skiftat betydligt allt i enlighet med olika lagstiftares intentioner, som i sin tur — helt naturligt — påverkats av skilda tiders sociala, ekonomiska, ideologiska och politiska förhållanden. Genom tjänstetvånget har man velat förebygga lösdriveri och tiggeri, trygga allmänna säkerheten mot presumtiva brottslingar, hålla samhällets fattigvårdskostnader nere och tillse att medborgarna använt sin arbetskraft på ett för staten gagneligt sätt. Men det har också avsetts som ett medel att förse de besuttna klasserna med billig arbetskraft och kronan med soldater.

Sedan början av 1800-talet hade principen om statens skyldighet att värna om allmänna säkerheten börjat bli vägledande för lagstiftningen. Målet var i första hand att skydda allmänheten för personer som kunde förväntas tigga, begå brott eller på andra sätt störa samhällets lugn. Detta

Genom tjänstetvånget har man velat förebygga lösdriveri och tiggeri, trygga allmänna säkerheten, hålla fattigvårdskostnaderna nere och tillse att arbetskraften användes på ett gagneligt sätt.

menades ske genom bestämmelser som tvingade samhällets obesuttna att ta årstjänst hos husbönder i enlighet med gällande tjänstehjonsstadga. På så sätt skulle vederbörande komma under en husbondes, som man ansåg, välgörande uppsikt och vård. Undantagna från tvånget till årstjänst var dock gifta personer på landsbygden, som bodde och var mantalsskrivna på visst ställe och där genom arbete på ärligt sätt försörjde sig. På så vis riskerade inte alla dagavlönade, backstugusittare och inhysehjon att betraktas som försvarslösa. Övriga som inte kunde uppfylla kravet på årstjänst skulle drabbas av straffbestämmelserna. De försvarslösa skulle intas vid speciella arbetsanstalter, men om utrymme saknades, skulle de förvaras på de fästningar där vanliga brottslingar satt inspärade. De intagna satt på obestämd tid. Först när de erhållit tjänst skulle de friges. Fram till 1824 kunde dessutom därtill dugliga försvarslösa tvångsuttas till soldater.

Möjligheterna att ta hand om de försvarslösa var dock begränsade och snart visade sig utrymmena för de försvarslösa vara otillräckliga. Nya idéer om fångars behandling började dessutom slå igenom. Därmed aktualiserades inte bara frågan om flera inrättningar utan också frågan om vilka inrättningar som bäst kunde ta hand om de försvarslösa. Vad gäller behandlingen var det den sk korrektionssystemet som började tillämpas på 1810-talet. I korthet gick det ut på att de intagna skulle förbättras genom att sysselsättas. Viktigt var också att klassificera de intagna efter begångna brott och vandel, så att de som ansågs som mer "fördärvade" inte genom "moralisk smitta" skulle negativt påverka andra.

Både bristen på utrymme och kravet på bättre behandling ledde till inrättandet av nya anstalter. Numerärt viktigast var de centrala (eller allmänna, av staten bekostade) korrektionsinrättningar-

Viktigt var att klassificera de intagna efter begångna brott och vandel så att de som ansågs mer "fördärvade" inte genom "moralisk smitta" påverkade andra.

Trots de nya inrättningarna var det konstant brist på utrymme för de försvarslösa.

na. Men det tillkom även länskorrektionsinrättningar, eller som de också kallades, länsarbetshus, med frivilliga medel i flera län. Dessutom inrättades 1826 speciella arbetskompanier vid den sk pionjärkåren, där försvarslösa genom arbete under militär disciplin enligt intentionerna skulle förbättras till goda medborgare.

Trots de nya inrättningarna var det konstant brist på utrymme för de försvarslösa. Det blev därför nödvändigt att även rikta uppmärksamheten mot lagstiftningen och genom ändringar i denna reducera antalet presumtiva interner. Genom en författning 1816 stadgades att sådana försvarslösa, som ej straffats för grövre brott skulle få en viss tid på sig för att söka tjänst, innan de ansågs förfallna till de allmänna inrättningarnas tvångsarbete. Vidare bestämdes 1819 att inga andra försvarslösa än sådana som tiggde eller som varit straffade för stöld skulle intas. När så möjligheten att döma försvarslösa till militärtjänst 1824 upphörde, hade man kommit dithän att enbart tjänstlösa inte längre kunde drabbas av någon straffpåföljd. Endast sådana personer som genom eget handlande, dvs genom att begå brott eller tiggja, kunde anses "som störande för samhällsordningen" skulle dömas till tvångsarbete för avsaknad av årstjänst.

Trots lagändringarna förslog inte anstaltarnas kapacitet. De intagnas antal — över 1000 försvarslösa vid 20-talets början — förblev så stort att intentionerna med korrektionssystemet ej kunde fullföljas. Det blev omöjligt att bereda sysselsättning åt alla intagna, och inte heller lyckades man genomföra den önskvärda differentieringen. Men i stället för krav på ytterligare mildringar i lagstiftningen kom från 1820-talets mitt starka önskemål om en skärpning.

1820-talets debatt

I december 1825 tillsattes en kommitté för att företa en översyn av försvarslöshetsbestämmelser-

=====

*Ett utsträckt tjänstetvång behövdes för att öka
utbudet på tjänstehjon och hålla lönerna nere.*

=====

na. För att få ett faktaunderlag beslöt den att höra samtliga landshövdingar, detta beroende på att det var länsstyrelserna och inte de vanliga domstolarna, som hade att döma försvarslösa till tvångsarbete. Landshövdingarnas yttrande ger en intressant inblick i de makthavandes syn på de obesuttna. Stor enighet rådde om att försvarslöshetsbestämmelserna återigen borde skärpas. Den rådande jordbrukskonjunkturen, med goda skördar, låga priser och konstanta löner, sades ha medfört att allt fler av jordbrukets arbetare undandragit sig årstjänst. Och detta var en utveckling man ville stoppa. "En inrotad böjelse hos tjänstefolket för oberoende levnad" gjorde att dessa föredrog att leva på dagpenning; "ty hellre än att under en husbondes tillsyn vara sysselsatt alla dagar under hela året igenom, väljes den vida bekvämare utvägen, att under tre dagar förtjäna vad som fordras till uppehälle för hela veckan, för att sedermera få tillbringa de övriga fyra i frihet och maklighet." Många obesuttna sades därför ha mantalsskrivit sig hos bönder utan att ha fast tjänst och med förbehåll att arbeta hos andra mot dagpenning. Att bönderna gick med på detta berodde på att de hade ekonomisk fördel av att slippa underhålla dessa arbetare året om men ändå kunde räkna med dem som tillfällig arbetskraft. Men denna utveckling ansåg landshövdingarna hade lett till en rad negativa konsekvenser genom att arbetarna inte var mogna att klara sig själva. När "husagan samt husfaderns bildande omsorg" inte längre kunde verka så urartade friheten till — för att använda den dåtida vokabulären — självsvåld, sturskhet, lättja, otukt, fylleri, sedefördärv, lösdriveri och brottslighet. Mot sådana företeelser ansåg man det nödvändigt att ingripa med skärpt lagstiftning. Men inte bara kravet att upprätthålla "lag och ordning" talade för en skärpning. Flera landshövdingar ansåg även att ett utsträckt tjänstetvång behövdes för att öka utbudet på tjänstehjon och hålla lönerna nere. Med

pregnans uttalade sig landshövdingen i Blekinge län om tjänstetvångets betydelse; det är "en anstalt, som i ekonomiskt avseende är nödvändig, för den närvarande samhällsinrättningens bestånd."

Även i riksdagen var det en klar majoritet för att skärpa försvarslöshetsbestämmelserna. Argumentationen var likartad den som landshövdingarna fört. Främst betonade man nödvändigheten av att begränsa de obesuttnas frihet för att staten skulle kunna upprätthålla allmän säkerhet och ordning; "den råare massan" behövde stå under "husbondens faderliga förmyndarskap". Även arbetsgivarsynpunkterna återkommer med ett uttalat missnöje över höga löner inom jordbruket. Ett annat argument som ständigt skulle återkomma var rädslan för fattigvårdsutgifter. Om de obesuttna tvingades till årstjänst hos enskilda arbetsgivare och "förvärvade ett stöd för sin ålderdom medelst idoghet under förmågans dagar" hoppades man kunna undvika att kommunernas fattigvård belastades.

Inom framför allt adelsståndet men även hos bönderna förekom motstånd mot majoritetens ståndpunkt. Det var liberala oppositionsmän mot Karl XIV Johans konservativa regim, som framförde en principiell kritik, som gick ut på att ett generellt tjänstetvång var allt för ingripande i den enskildes naturliga fri- och rättigheter. Det stred vidare mot jämlikheten inför lagen att endast fattiga människor drabbades av tvångsåtgärder, medan de rika inte riskerade någonting. Likaså var tjänstetvånget mot grundlagens bestämmelser att varje människa hade rätt att leva i frihet tills hon genom domstols beslut hade blivit överbevisad om brottsliga gärningar. Det enda den liberala gruppen kunde acceptera var ett bibehållande av gällande lagstiftning så att endast sådana försvarslösa som straffats för brott eller tiggde skulle

=====

*Det stred mot jämlikheten inför lagen att endast fattiga människor drabbades av tvångs-
åtgärder, medan de rika inte riskerade
någonting.*

=====

drabbas av tvångsätgärder. De liberala idéerna hade emellertid föga genomslagskraft vid regeringens slutliga ställningstagande.

1833 års förordning om försvarslösa personer

Även 1800-talets lagstiftningsarbete präglades av långsamhet. 1825 hade kommittén tillsatts, som skulle föreslå nya försvarslöshetsbestämmelser, 1829 hade riksdagen behandlat frågan, 1830 avgav Högsta domstolen ett utlåtande och först 1833 kom regeringens beslut.

Med 1833 års förordning "huru med försvarslöse personer förhållas bör" kom tjänstetvånget återigen att utsträckas. Alla obesuttna som inte hade årstjänst ansågs som försvarslösa, om de inte kunde uppfylla vissa villkor. Dessa var att de bevisligen underhölls av föräldrar, anhöriga eller andra personer, att de kunde få någon att ställa borgen för eventuella böter och påföljande års skatter, eller att de kunde få "församlingens uti sockenstämma yttrade omdöme" på att de försörjde sig på ärligt sätt. Samtliga villkor var således av den karaktären att den tjänstlöse var utlämnad till andras förmåga och välvilja för att undgå att betraktas som försvarslös.

Vad gäller *behandlingen* stadgades att samtliga försvarslösa var pliktiga att ta årstjänst. Innan *straffpåföljden* för försummelse att skaffa tjänst eller — för att använda den dåtida termen — laga försvar skulle inträda, föreskrevs en differentierad behandling av olika kategorier försvarslösa. En försvarslös som fört en "oförvitlig vandel" kunde få en lång anståndstid för att söka tjänst innan tvångsarbete utdömdes. Och om han dömdes, skulle han ha rätt till tillfällig frigivning varje år för att söka laga försvar. För en försvarslös, som själv vållat sin försvarslöshet, t ex genom att säga upp sig från en anställning, och/eller var kriminellt belastad, var bestämmelserna mera summariska och tvångsarbetet skulle alltid utdömas på obestämd tid. Därmed lades stor makt i händerna på den dömande instansen, länsstyrelsen, som hade att klarlägga orsakerna till försvarslösheten, den försvarslöses "vandel" och därefter besluta vad som skulle ske.

1833 års förordning skulle inte länge förbli oom-

stridd. För dem som personligen drabbades av lagstiftningen fanns inga möjligheter att göra sig hörda, men redan i mitten av 30-talet framfördes hård kritik från skilda håll i pressen, i riksdagen och från vissa statliga myndigheter.

Kritiken mot 1833 års förordning

Redan 1846 kom 1833 års förordning att ersättas med en betydligt mindre vittomfattande stadga. Förkastelsesdomen var tämligen enhällig och debatten kom relativt snabbt att inriktas på en reformering. I kritiken kan vissa huvudlinjer urskiljas. En gick ut på att tillämpningen av bestämmelserna inte alls motsvarade de målsättningar man satt upp, dvs att förordningen i praktiken hade visat sig ineffektiv. Det gällde framför allt målsättningen att upprätthålla "lag och ordning" i landet, någon nämnvärd minskning av tiggeri, lösdriveri och brottslighet menades inte ha skett. Förordningen uppfattades som alltför sträng för att konsekvent tillämpas och de som egentligen enligt dess bokstav skulle dömas till tvångsarbete var alltför många för att detta skulle kunna verkställas. Att så varit fallet visar den statistik som finns att tillgå. Det totala antalet intagna försvarslösa vid slutet av varje år var under hela tiden förordningen var i kraft över 2 000, och av dessa satt mellan 100 och 300 kvar i länsfängelserna i brist på plats vid tvångsarbetsinrättningarna. Detta förklarar också kritiken från vissa statliga myndigheter att försvarslöshetsbestämmelserna åsamkade fångvården alltför dryga kostnader. Vad gäller syftet att öka utbudet på tjänstehjon och hålla lönerna nere diskuteras det inte ofta. Det framkommer vid några tillfällen påståenden om att tjänstetvånget kunde utnyttjas för att pressa ner jordbruksarbetarnas löner, men t ex 1837 års fattigvårdskommitté menar att det spelat ut sin roll därvidlag. Detta bör ses mot bakgrund av den under 30- och 40-talen accelererade befolknings-

.....

Kritik kom från vissa statliga myndigheter att försvarslöshetsbestämmelserna åsamkade fångvården alltför dryga kostnader.

.....

=====

Lagstiftningen var ineffektiv, men lämnade trots det alltför stort utrymme för godtyckliga ingripanden mot oförvitliga fattiga människor.

=====

ökningen och de obesuttna samhällsgruppernas tillväxt. Det var förmodligen inte längre något problem för arbetsgivare att få tag på billig arbetskraft.

Vad som i debatten framför allt anfördes mot förordningen var en ideologiskt betingad kritik som gick ut på att den var alltför ingripande i de obesuttna gruppernas fri- och rättigheter. Att texten oförvitliga personer enbart på grund av att de inte kunde få tjänst riskerade att bli dömda till långvarigt tvångsarbete ville de flesta inte längre acceptera. I principuttalanden har de flesta debattörer, oavsett politisk hemvist, ofta betonat nödvändigheten av att värna om de obesuttnas rättigheter. Idéutvecklingen synes således sedan 1828/30 års riksdag, då de oppositionella liberalerna ensamma företrädde dessa idéer, ha gått mot att även de konservativa anslutit sig till dem. Och vid riksdagen 1840/41 och i en tidningsdebatt 1845 var det de konservativa som starkare betonade de obesuttnas rättigheter. Men uppenbart har partipolitisk taktik vid dessa tillfällen i mycket påverkat ståndpunkterna.

Att lagstiftningen var ineffektiv, men trots det lämnat alltför stort utrymme för godtyckliga ingripanden mot oförvitliga fattiga människor, var en bedömning som kan sägas vara genomgående för kritikerna av 1833 års förordning. Hur har då den faktiska tillämpningen av förordningen varit?

Tillämpningen av försvarslöshetsbestämmelserna

För att kunna undersöka praxis är man tvungen att använda källmaterial som avsatt sig på länsstyrelserna. Det var dessa som beslutade om de försvarslösa och ett omfångsrikt och snårigt material finns bevarat. Av arbetsskäl är det endast möjligt att göra punktundersökningar och de resultat som här presenteras grundar sig på en studie av förhållandena i Uppsala län 1844.

Den generella kontrollen av de försvarslösa skedde i samband med mantalsskrivningarna på senhösten varje år. En rad lokala förtroende- och tjänstemän skulle då lämna uppgifter om de försvarslösa och dessa låg sedan till grund för åtgärderna. I Uppsala län var det under undersökningsåret omkring 300 personer som i samband med mantalsskrivningarna rapporterades som försvarslösa. Dessa fick av länsstyrelsen föreläggande att inom en månad skaffa laga försvar vid hot att annars inkallas till förhör. Den största delen har lyckats med att få försvar, men många har helt enkelt hållit sig borta och inte kunnat påträffas av myndigheterna. Först efter ca fyra månader inkallades de som då fortfarande saknade laga försvar, och som man lyckats spåra, till förhör. Det gäller ett sextiototal personer, men landshövdingens beslut blev i de flesta fall bara ett nytt föreläggande att skaffa försvar. Någon kontroll av dessa försvarslösa kom inte att ske förrän vid nästa mantalsskrivningstillfälle. Ett tiotal av dem, som ursprungligen rapporterats som försvarslösa, kom emellertid att dömas till tvångsarbete. De dömdes till korrektionshuset i Uppsala, men den tid de var intagna blev mycket kort, från några dagar till omkring en månad. Bristen på medel och arbete vid inrättningen har omöjliggjort att hålla de försvarslösa intagna någon längre tid. Behandlingen av de personer som rapporterades som försvarslösa vid mantalsskrivningarna är viktig att kartlägga för att precisera bestämmelsernas effekter på de oförvitliga arbetslösa, dvs sådana arbetslösa som inte begått några brott eller förseelser. Det var främst om dessa som debatten handlade och det var i samband med mantalsskrivningarna och de därpå följande åtgärderna som dessa kunde drabbas. Stickprovet i Uppsala län tyder på att oförvitliga inte i någon större utsträckning drabbades av straffbestämmelserna. Kontrollen var tidsödande och svår genomförbar och bristen på anstalter och resurser var en uppenbar spärr. Att de sistnämnda faktorerna medfört en sträng sällning av dem som dömdes till tvångsarbete är tydligt. Även sådana försvarslösa som polisen häktat för "obehörigt omkringstrykande", "ett liderligt levnadssätt", "fylleri" etc undgick till största delen

att straffas. De förhörs av landshövdingen, föreläggs att skaffa laga försvar inom viss tid, men klarar sig oftast från att dömas. När någon döms blir straffet tvångsarbete på länskorrektionshuset under högst en månad.

Till statliga inrättningar dömes endast sådana försvarslösa som begått brott, under undersökningsåret ett femtontal personer från Uppsala län. Det gäller sådana personer som för stöld, förfalskningsbrott etc straffats med fängelse på vatten och bröd under kortare tid. När straffet avtjänats har landshövdingen anställt förhör och ålagt vederbörande att inom 14 dagar till en månad skaffa laga försvar. Dessa försvarslösa fick under anståndstiden oftast inte lämna länshäktet, men för att höra sig för om möjligheterna att bereda dem tjänst tillskrev länsstyrelsen vederbörandes hemförsamling. Inte någon gång har församling-

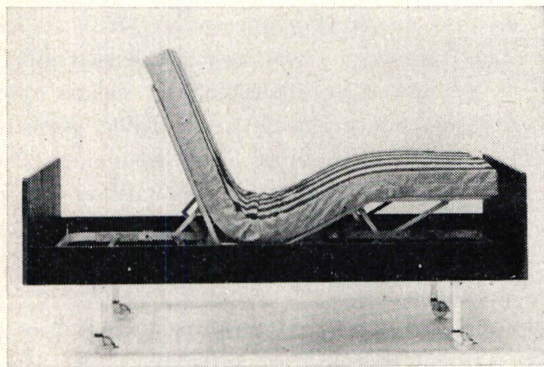
arna givit ett positivt besked. Tvärtom markeras ständigt ovilja mot de försvarslösa. Följden har blivit att de som en gång straffats för brott fick mycket svårt att skaffa sig årstjänst, och att de därmed ofta dömdes till tvångsarbete på någon statlig inrättning under obestämd tid, i praktiken oftast i flera år.

Det är uppenbart att det är sådana personer som en gång begått brott som drabbats hårdast av försvarslöshetsbestämmelserna. De egendomsägande och maktavandes krav på "lag och ordning" har medfört att de som en gång begått brott alltid betraktats som redo att begå nya brott. Försvarslöshetsbestämmelserna har gett en möjlighet att kontrollera och förlänga straffen för de människor som brutit mot gällande lagar, lagar som de före demokratins genombrott inte haft någon möjlighet att delta i utformningen av.

BÄDDOMAT

DAGENS OCH MORGONDAGENS SÄNG

BÄDDOMAT K2 är den mest mångsidiga och anpassningsbara säng som någonsin tillverkats. Denna elektriskt reglerbara säng är en kombination av skönhet och stil, av bekvämlighet och komfort. En lätt beröring med fingret är allt som behövs, för att sängen skall ändra läge och ställa in sig i det perfekta viloläge som Ni önskar. Att sova i den är som en dröm.

Sängen är vår viktigaste möbel. I den tillbringar vi en tredjedel av vårt liv. Vid sjukdom, konvalescens eller annan omständighet som motiverar sängläge tillbringar vi inte bara en tredjedel av vår tid utan många och långa dagar och nätter i sängen. Under sådana omständigheter är det viktigt och nödvändigt att kunna ändra kroppens läge till eller från normal sovställning, låg sittställning, fötterna högt, ännu högre, högsta benställning, högsta sittställning eller helt plant läge. **AUTOMATISKT** är detta möjligt med BÄDDOMAT. Det under sängen placerade elektromekaniska drivaggregatet regleras med två vippströmställare med fjädrande återgång placerade i en nätt manöverdosa. Ett lätt tryck och sängens huvud- eller fotända höjer eller sänker sig, helt oberoende av varandra, till önskat läge. Man kan utan någon annans hjälp själv ändra läge om man vill t ex äta, läsa, se på TV, skriva, gymnastisera eller inta en bekväm sovställning.

Att själv kunna ändra sitt läge i sängen minskar känslan av att vara beroende och stärker samtidigt självförtroendet.

Begär utförligare broschyrer

SPECIALTEKNIK AB

Borggatan 10 232 00 ARLÖV/Sweden

Tel. 040-43 10 43

PRODUKTER FÖR EN ANGENÄMARE TILLVARO

FULLT STATSBIIDRAG utgår efter ordination av behörig.
S-MÄRKT — PROVAD och GODKÄND av SEMKO.

GODKÄND av SVENSKA HANDIKAPPINSTITUTET
och SOCIALSTYRELSEN